

ТИПОЛОГІЯ МЕТАЛЕВИХ ПРИКРАС ТА ШКІРЯНИХ ДОПОВНЕНЬ ДО ТРАДИЦІЙНОГО ЧОЛОВІЧОГО ОДЯГУ В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Содомора Христина, завідувач сектору Музею скла

Львівський історичний музей

Анотація. У статті вперше вводиться в науковий обіг типологія металевих прикрас та шкіряних доповнень до чоловічого костюму українських Карпат кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Згідно з нею, прикраси виступають як рід, що має три родові відмінності – культово-обрядову, побутово-ужиткову, декоративну. У свою чергу, ці три відмінності мають розгалужену типологічну структуру. До культово-обрядової відмінності належать перстні і хрести; побутово-ужиткову складають череси, тобівки і ташки, порохівниці, топірці, курильне приладдя; декоративну – басмани, гудзики, пряжки, накладки на череси. За формотворчою ознакою практично всі ці типологічні групи поділяються на підтипи, а типологічна група курильного приладдя – за ознакою функціонального призначення.

Доповнює запропоновану типологію металевих прикрас та шкіряних доповнень до чоловічого костюму українських Карпат кін. ХІХ – поч. ХХ ст. їх розгляд з точки зору характеристики комплексів прикрас основних територіальних груп.

Ключові слова: типологія, рід, родова відміна, типологічна група, тип, підтип, перстні, хрести, череси, тобівки, ташки, порохівниці, топірці, курильне приладдя, басмани, гудзики, пряжки, українські Карпати.

Анотація. Содомора К. Типология металлических украшений и кожаных дополнений к традиционному мужскому костюму в украинских Карпатах кон. ХІХ – нач. ХХ в. В статье впервые вводится в научное обращение типология металлических украшений и кожаных дополнений к мужскому костюму украинских Карпат кон. ХІХ – нач. ХХ в. Согласно с ней, украшения выступают как род, в котором различаются три родовые отличия: культово-обрядовое, потребительски-бытовое, декоративное. В свою очередь, эти три отличия имеют разветвленную типологическую структуру. К культово-обрядовому отличию относятся кольца и кресты; потребительски-бытовое составляют чересы, тобивки и ташки, пороховницы, топорики, курильные принадлежности; декоративное – басманы, пуговицы, пряжки, накладки на чересы. По формотворческому признаку практически все типологические группы разделяются на подтипы, а типологическая группа курильных принадлежностей – по признаку функционального назначения. Довершает предложенную типологию металлических украшений и кожаных дополнений к мужскому костюму украинских Карпат кон. ХІХ – нач. ХХ в. их рассмотрение с точки зрения характеристики комплексов украшений основных территориальных групп.

Ключевые слова: типология, род, родовое отличие, типологическая группа, тип, подтип, кольца, кресты, чересы, тобивки, ташки, пороховницы, топорики, курильные принадлежности, басманы, пуговицы, пряжки, украинские Карпаты.

Annotation. Sodomora K. Typology of metallic accessories and skin additions to the traditional men's costume in Ukrainian Carpathians of the end of ХІХ – beginning of ХХ century. In this article firstly entered in the scientific mode the typology of metallic accessories and amendments, made of skin for men's costume Ukrainian Carpathians of the end of ХІХ – beginning of ХХ century. Pursuant to this typology, accessories come forward as group in which there is three differences: cult-ceremonial, consumer-domestic, decorative. In same queue, these three differences have a wide typological structure. Rings and crosses behave to the cult-ceremonial difference; consumer-domestic difference make cheresy, tobivki and tashk, porohovnitsy, axes, smoking belonging; decorative – basmany, buttons, buckles,

protective straps on cheresy. By a forming-creative sign practically all tipological groups divide into the types, and tipological group of smoking belonging – by the sign of the functional setting. The consideration of metallic accessories and skin additions to the men's costume of Ukrainian Carpathians of the end of XIX – beginning of XXc. completes offered tipology from point of description of complexes of accessories of basic territorial groups.

Keywords: tipology, group, group differences, tipological group, type, rings, crosses, cheresy, tobivki, tashki, porohovnitsy, axes, smoking belonging, basmany, buttons, buckles, Ukrainian Carpathians.

Постановка проблеми. Типологія – своєрідна теоретична основа для дослідження творів декоративно-прикладного мистецтва, яка надає можливості розуміння їх декоративних засад і естетичної природи. Актуальність проблеми типології декоративно-прикладного мистецтва пов'язана з багатством матеріалів, конструктивно-формотворчих і декоруючих технік, функціональними типами предметів. Металеві прикраси та шкіряні доповнення до чоловічого костюму в українських Карпатах кін. XIX – поч. XX ст. становлять собою значний масив речового матеріалу, який на сьогоднішній день не має визначеної системи класифікації. Її розробка і введення в науковий обіг є актуальними в ракурсі досліджень в українському мистецтвознавстві останніх десятиліть різних видів і жанрів декоративно-прикладного мистецтва.

Аналіз досліджень. Проблема типології творів і морфології видів декоративно-прикладного мистецтва стала предметом зацікавленості етнографів, істориків мистецтва та мистецтвознавців, починаючи з другої половини XIX ст. Зауваживши важливість матеріалу як визначальної категорії у структуралізації декоративно-прикладного мистецтва, німецький вчений Г. Земпер запропонував поділ творів художніх ремесел на чотири групи за природно-технологічними властивостями матеріалів: гнучкі і міцні на розрив; м'які і пластичні; гнучкі і міцні на розрив; дуже тверді і міцні. Окрему увагу вчений зосередив на прикрасах. На його думку, у прикрасах найраніше проявилось творче чуття людини, яке довгий час залишалось несвідомим. Так, прикраси у древніх елінів, визначення яких ототожнювалось з означенням космосу, служили виразом їх чуттєвого сприйняття світу, зрозумілими символами природних закономірностей¹. За загальними характерними рисами Г. Земпер поділив прикраси на 3 класи: підвіски, кільця, направлені. Формальною якістю першого класу прикрас виступає симетрія. Вони показують відношення фігури до всього, з чим пов'язані різні явища життєдіяльності людини, зокрема, спокійна постава. До них належать підвіски на носі, вухах. Прикраси другої групи знаходяться в прямому зв'язку з людським тілом або тими його частинами, які прикрашають, а також підкреслюють форму і посилюють враження від співвідношення між окремими частинами фігури. Головна їхня якість – пропорційність. Всі ці якості притаманні коралям, вінкам, намисту, поясу, перстням, браслетам.

Третій клас прикрас пов'язаний з виявленням різноманітності обліку фігури при її розгляді збоку. Вони необов'язково мають бути симетричними

і розташовуватись коло якої-небудь частини тіла в правильному ритмічному порядку. Прикраси цього класу розділяються на два підвиди: масивні і нерухомі; ті, що розвіваються. Перший підвид – це аграфи, зашіпки, орнаментовані гудзики, зразками їх є також тіари персидських владик, ювелірні вироби італійських майстрів XV – XVI ст.; другий – прикраси з кінської гриви на елінських і етрусських шоломах, а також шоломах середньовічних воїнів, стрічки, шнури [7, 117-118, 121-122]. Надумана формалізація у теоретичних розробках Г. Земпера стала причиною того, що його класифікація не дістала поширення. В європейському мистецтвознавстві було прийнято концепцію структури видів декоративно-прикладного мистецтва за матеріалом і технікою, яку розробив німецький історик Я. Фельке [1, 26].

Радянські вчені досить довго не знаходили спільних принципів морфології декоративно-прикладного мистецтва. М. С. Каган у 60-х роках, негативно оцінюючи класифікацію Г. Земпера в плані відсутності критерію видової визначеності у морфології декоративно-прикладного мистецтва і відведенні абсолютної ролі матеріалу, який він трактував лише як засіб художнього формоутворення, запропонував так звану функціональну концепцію. Вчений виділив два принципи поділу художньої діяльності за онтологічним і семіотичним критеріями. Прикладне мистецтво в його морфологічній системі визначене як один з трьох видів архітектонічної творчості, яке створює трьохвимірні об'єкти пластичні об'єкти. У свою чергу воно ділиться на чотири різновиди, до яких належать художнє конструювання одягу, ювелірне мистецтво, художнє конструктивна “утвар” та художнє-конструктивна обстановка інтер'єру. Різновиди включають в себе типи. Так, меблі і промислове обладнання є типами художнє-конструктивної обстановки інтер'єру; побутовий і культовий посуд, зброя та ін. – художнє-конструктивної “утварі”. Морфологічний поділ М. С. Кагана базувався на критеріях функціонування, масштабу, об'ємно-пластичної структури, матеріалу [8, 164, 167-168].

П. Богатиров, торкаючись питання морфології декоративно-прикладного мистецтва на прикладі народного костюму, виділив як основу класифікації функції і систему функцій. При цьому визначив одній чи кільком функціям домінуючу роль, іншим – підпорядковууючу. Наприклад, у регіональній чи національній функції, яка є домінантною, підпорядковууючу роль відіграють естетична і практична функції. Вчений виділив основні типи костюму, які охарактеризував за рядом функцій, групууючи їх по мірі важливості [2, 300, 307].

Сьогодні морфологія декоративно-прикладного мистецтва ґрунтується на різних принципах класифікації: за матеріалом – камінь, дерево, метал, скло та ін.; за технологічними особливостями – ткацтво, вишивка, плетіння, в'язання, розпис тощо; рідше за функціональними ознаками – меблі, посуд, прикраси, одяг, іграшки. У декоративно-прикладному мистецтві застосовується близько 20 матеріалів та ще більше різновидів. Крім цього, існує понад 100 головних технік і технологій художньої обробки.

У зв'язку з цим існує розроблена система естетичних категорій, що включає вид, рід, жанр і твір. Види декоративно-прикладного мистецтва –

головна структурна одиниця морфології, до якої входять художнє деревообробництво, художня обробка каменю, кістки, рогу, шкіри, художня кераміка, скло, метал, плетіння, в'язання, ткацтво, килимарство, вишивка, розпис, батік, писанкарство, вибійка, витинанки, мереживо, виготовлення виробів з бісеру, емалі, а також меблів, посуду, хатніх прикрас, іграшок, одягу, ювелірних виробів тощо. Морфологічна структура у видах може бути поширена методом уведення додаткових, проміжних диференційних одиниць – підвид, підгрупа тощо, або звужена (чи цілком відсутня). Підвиди ґрунтуються на якісних характеристиках матеріалів, технологіях виготовлення, техніках обробки. Інколи вони становлять значні самостійні галузі художньої творчості із своєрідними засобами декоративної виразності.

Рід – наступна сходинка класифікації, торкається найзагальніших особливостей та ознак виробів, їхніх функціональних відмін. Родові відміни виражені у видах-матеріалах з найбільшою структурою виробів: деревообробництво, метал, кераміка, скло та ін. Родові форми мають тут узагальнений функціональний характер виробів. Типологічна група – це порівняно стале поєднання однотипних предметів, де тип виступає як абстрактний узагальнений зразок предметів. Наповнення типу локальними та індивідуальними особливостями перетворює його в конкретний твір. Художній твір (виріб) – це особливий соціально-культурний предмет, який відбиває художньо-духовну концепцію та має утилітарну цінність [1, 29-31].

Ці принципи систематизації творів декоративно-прикладного мистецтва у працях українських мистецтвознавців відображаються досить індивідуально. Вивчаючи народні витинанки, М. Станкевич [11, 29-34] ділить їх на три великих групи, аналізуючи кожен з них за специфічними, властивими тільки їй особливостями. У першій групі дослідник визначає структуру орнаментальної композиції на основі сприйняття орнаменту у готовому творі. Другу групу диференціює на дві підгрупи за технологією виготовлення і способом подачі зображення. У третій групі як основний критерій виділяє техніку і як результат – структуру орнаменту. Окрему увагу М. Станкевич приділяє мотивам орнаменту, які ділить на 5 груп.

Загальну картину аналізу витинанок у дослідженні М. Станкевича завершує визначенням локальних особливостей основних регіонів поширення народних витинанок. Їх виділено чотири за критеріями функціонування в інтер'єрі хати, а також комплексу художніх засобів, таких як техніка, композиція, форма, розміри, зміст орнаментальних мотивів, колорит.

В іншій праці, присвяченій художньому деревообробництву XVI – XX ст., М. Станкевич [10, 193-197.] торкається теоретичних аспектів типології, згідно з якими структуралізує масив об'єктів на роди, типологічні групи, підгрупи і типи. Розглядаючи окремі твори, дослідник проводить аналіз художніх особливостей, виділяючи основні зображення; проводить спроби датування і визначення походження, виводить паралелі з іншими родами деревообробництва. Як окремих рід сакрального мистецтва, виділяє хрест,

визначаючи у ньому дві родові відміни: архітектурну і побутово-обрядову, які, у свою чергу, поділяє на типологічні групи. В типологічній групі, яку характеризує як особисту, розрізняє кілька типів, до яких відносить натільні і нагрудні хрести. Дослідник також зазначає на залежності гуцульських мосяжних хрестів від дерев'яних моделей, тобто на впливі традиційного мистецького мислення майстрів-різьбярів, що проявився у примітивності зображень, дзеркальній симетрії структур, архаїчності мотивів художнього тексту.

Розглядаючи процес розвитку традиційних головних уборів українців, В. Стельмащук [12, 207-218] як визначальну класифікаційну одиницю системного вивчення, речового і фактичного джерельного матеріалу, що стосується їх побутування, визначає функцію. Саме поняття “функція” лягло в основу розрізнення типів, видів, призначення головних уборів. Це поняття розглядається дослідницею як комплекс історично-мобільних функцій, тобто таких, що залежать від законів суспільно-історичного розвитку з одного боку, з іншого – дають життя новим явищам матеріальної та духовної культури, диктують закони формотворення, способи побутування нових форм у відповідних соціально-побутових умовах. За функціональною класифікацією Г. Стельмащук виділяє окремі групи – буденних, святкових і обрядових головних уборів, визначальними особливостями яких виступають функції: практична, художньо-естетична, знакова.

Як окремий вид декоративно-прикладного мистецтва, Л. Герус [5] розглядає народну іграшку. Як визначальні видові ознаки, дослідниця виділяє ігрове, пізнавальне, виховне, естетичне призначення у традиційному середовищі. Типологічний поділ іграшки здійснює на такі категорії як підвид – за ознакою матеріалу; типологічну групу – за ознаками образного і предметного світу іграшки. У межах локальної традиції Л. Герус розглядає типи іграшки, виділяючи іконографічно-стилістичні та конструктивно-тектонічні особливості. Тип, наділений локальними особливостями, розглядається як твір.

Класифікацію жіночих народних прикрас Г. Врочинська [4, 207-218] здійснює за ознакою матеріалу. У прикрасах з металу дослідниця виділяє широкий спектр видів, до яких відносить дукачі, згарди, шелести, обручки, персні, пряжки, хрестики та ін. Розглядаючи форму і особливості декору, Г. Врочинська проводить аналіз хрестиків. Класифікацію перстенів здійснює за двома типами, до яких відносить плоскі і рельєфні; окремо від них розглядає обручки.

Класифікацію народного одягу К. Матейко проводить за принципом основного призначення, тобто, в залежності від місця ношення виділяються такі складові частини одягу: сорочки, поясний, нагрудний, верхній одяг, пояси, головні убори, взуття, прикраси, доповнення. Крім того, дослідниця за ознакою силуету, крою окремих частин одягу, способів їх ношення, колориту і оздоблення виділяє комплекси одягу окремих етнографічних районів України. В комплексі чоловічого одягу Карпат і Прикарпаття визначає череси – пояси, як доповнення до одягу – топіріці і келефи, тобівки і ташки, тайстри і дзьобеньки, а прикраси [9, 6, 142, 118, 197] – перстні, поясні аксесуари такі, як чепраги, пряжки, графи.

Досліджуючи народні металеві вироби Східних Карпат, Л. Суха весь речовий матеріал поділяє на три групи: побутового вжитку, прикраси, кінська зброя. До предметів побутового вжитку дослідниця відносить ножі – прості, складені в ажурну ручку і мисливські, а також виделки, лускоріхи, гольники, наключники, чоловічі і жіночі палиці, курильне приладдя (люлька, протичка, кресало), остроги до чобіт та ін. Враховуючи відмінності форми, Л. Суха поділяє ці предмети за видами, наприклад, топірці – за видами рукояток або типами (проколювачі). У групі прикрас відзначає багатство форм таких речей, як персні, обручки, персні для стягування хусток на шиї, чоловічі нагрудні хрести і медальйони, бляхи для капелюхів і поясів, поясні пряжки і кільця, браслети, ланцюжки, гудзики та ін. Розглядаючи окремо предмети, дослідниця виділяє у них типи або види і форми. Так, прямокутної форми пряжки за видами є гладкі та з однобічним нарізуванням [13, 58–65].

У контексті дослідження локальних традицій новітнього гуцульського метальєрства Ю. Юсипчук [15] виводить типологію металевих виробів за родами, які включають у себе типологічні групи, розгалужені, у свою чергу, на підгрупи. Дослідник виділяє п'ять родів металевих виробів, серед яких культові та обрядові предмети, зброя і спорядження, курильне приладдя, кінська зброя, знаряддя праці, прикраси. Перший рід поділяється на три типологічних групи, до яких належать хрести, персні, згарди. Хрести розрізняються за характерними ознаками на дві підгрупи – натільні і нагрудні. Другий рід включає такі типологічні групи – топірці, келефи, палиці, ножі, пістолі, рушниці, порохівниці. Курильне приладдя розділяється на дві типологічні групи – люльки і протички, які за локальними особливостями поділяються на типи. Четвертий рід має чотири типологічні групи – стремена, кільця, пряжки, бляхи. Пряжки розрізняються на кілька типів. До п'ятого роду належать типологічні групи лускоріхів, гольників, наключників, кресал. У шостому роді виділяються пряжки і гудзики як вироби одягового призначення.

Вивчаючи традиції гуцульського мосяжництва, С. Боньковська [3, 120] проводить поділ асортименту металевих виробів, в залежності від функціонального призначення, на дві групи: особисті речі та предмети кінської упряжі. Серед особистих речей дослідниця виділяє п'ять підгруп. До першої відносяться жіночі та чоловічі прикраси такі, як згарди, сороківці, шелести, чепраги, чільця, ковтки, персні, обручки, а також чоловічі хрести, персні для хусток, остроги, бляхи на капелюхах, обручки, ретязі. До другої підгрупи належать компоненти одягу – череси, тобівки, палиці (топірці, келефи, челядницькі), карбачі. Третя підгрупа – предмети утилітарного призначення, включають гольники (іговники), складні ножі (“бгані”, “забигачі”), “опришківські” ножі з двозубою виделкою, звичайні ножі, лускоріхи. Четверта підгрупа – це зброя – рушниці, пістолі, топірці, порохівниці. До п'ятої групи входить курильне приладдя – люльки, протички, кресала.

Мета. Аналіз принципів типології дає нам можливість запропонувати свій варіант: шляхом послідовного розподілу за характерними ознаками

визначити родові відміни, основні типологічні групи, підгрупи, типи та підтипи чоловічих металевих прикрас українських Карпат кін. XIX – поч. XX ст.

Результати дослідження. Перш за все, є необхідність уточнення самого терміну прикрас. В контексті даного дослідження прикраси розглядаються як широке поняття, яке включає як суто прикраси, так і доповнення до одягу. Такий підхід продиктований обумовленням трактування понять народного одягу і строю. Народний стрій, з нашої точки зору, включає в себе два основних компоненти, до яких входить одяг, як необхідна складова з розгалуженою типологічною структурою, що має практичне застосування, а також поняття прикрас, що виконують естетичну, обрядову та оберегову функції. Тобто, якщо в структурі народного строю одяг є тим компонентом, без якого неможливо було обійтись взагалі, то прикраси доповнювали його цілісність і були необхідною складовою святкового строю. Виходячи з таких міркувань, прикраси виступають як рід, що має три родові відмінності – культово-обрядову, побутово-ужиткову, декоративну. У свою чергу, ці три відмінності мають розгалужену типологічну структуру.

Культово-обрядову відмінність характеризують металеві прикраси, які наділені сакральним чи обрядовим змістом. До них належать дві типологічні групи. Це хрести – відзнаки християнської віри, і перстені, пов'язані з ідеєю шлюбу чи певної звичаєвості у стосунках між хлопцями і дівчатами. У свою чергу, за конструктивними особливостями, а саме – за формою рамен, у хрестах виділяються кілька типів. До них належать хрести з трапецієвидним, круглим, півкруглим, трикутновидним і ромбовидним завершенням рамен. Різні типи хрестів з трапецієвидним завершенням рамен поділяються за деякими формотворчими ознаками. До них належать силуетне опрацювання трапецієвидних вставок, форма підніжки-поперечки, характер променевих відгалужень. Прямий хрест у переважній більшості виступає увінчуючим елементом верхнього рамена хрестів. Підніжка-поперечка, характерна формотворча складова власне цього типу хрестів, строго горизонтальна. Вона округлого або хрестовидного силуету, що композиційно пов'язано з завершенням променевих відгалужень. Варіації з променями простежуються у способах їх поєднання з основою хреста. Вони або малих розмірів і ледь відділені від основи самого хреста, не обтяжені декоруванням, або прямі подовгасті, чітко контурно виділені у загальній будові хреста, збагачені декором, переважно стрічковою композицією з гравірованих або карбованих кулястих елементів.

Хрести з круглим або розетовидним завершенням рамен належать до пізніших типів гуцульських нагрудних християнських відзнак. В основі цього типу хрестів лежить однісна дзеркальна симетрія. У них чітко здиференційована центральна частина становить собою “латинський” хрест прямих обрисів, обмежених по краях прямокутним уперерізі бордюрчиком, поверхня якого гладка або орнаментована скісними чи прямими рисками. З міжкутових просторів відходять прямі короткі промені; чотири кінці хреста завершені трохи зрізаними з боку з'єднання колоподібними формами. Три різні типи таких хрестів розрізняються за силуетними варіаціями розетовидних завершень.

До окремого типу металевих гуцульських нагрудних християнських відзнак належать трираменні восьмикінцеві хрести з напівкруглим завершенням закінчень рамен і нижньої частини стержня. Краї рамен по горизонталі акцентуються рядом випуклих кілець, до якого додається ще один такий же, тільки довший, ряд при переході до напівкруглих завершень.

Хрести з трикутновидним завершенням рамен поділяються на кілька підтипів, визначальною ознакою яких є додаткові конструктивні елементи завершень рамен. Хрести з ромбовидним завершенням рамен відрізняються чітким композиційним ритмом. Його завдає смуга випуклих кілець, яка розділяє середохрестя від завершень рамен. Силуетне вирішення трьох кутів ромбовидного завершення рамен формують мотиви дрібних прямих хрестів, кілець або комбінація цих елементів. Іншим підтипом цих хрестів є варіант з оформленням ромбовидних завершень трапецієвидними елементами.

Типологічна група перстенів за формотворчими ознаками поділяється на три типи. Серед них перстені з диском, прикріпленим до каблучки, в мистецтвознавчій літературі т. зв. очком-розетою, які застосовувались для спинання хусток на шиї¹, перстені-печатки, і круглі типу обручки.

Структуру хусткових перстнів складає коловидний характер каблучки, яка плавно переходить у заокруглені контури двох шестикутників, симетрично розташованих по обидві сторони від диска. Контури шестикутників активно виділені декором, що створює вдалий фон для візуального сприйняття диска. Перстені-печатки з фронтальної сторони мають прямокутну або квадратну поверхню, обмежену з обидвох горизонтальних боків поверхнями такої ж конфігурації, але меншими за розмірами, які переходять у напівкруглу форму тильної сторони цих виробів. З різноманітності їх орнаментування виділяються два основних варіанти – монохромний та поліхромний. Серед круглих перстнів поширені два різновиди – з гравірованою поверхнею, на якій повторюється орнаментация каблучки перстнів для стягування хусток на шиї, і з трьома пірамідальними потовщеннями.

Побутово-ужиткова відмінність включає значну кількість прикрас, об'єднаних, в першу чергу, за критерієм утилітарності. Ця найбільш структурно розгалужена відміна поділяється на кілька типологічних груп, які відрізняються між собою за способом застосування, особливостями матеріалу і місцем ношення. Це череси, тобівки і ташки, порохівниці, топирці, курильне приладдя. Кожна з перелічених груп має своєрідні риси.

Виникнення чересів пов'язане з суто практичною функцією – підтримкою і захистом живота і грудей при тяжких фізичних навантаженнях. Згодом, ця функція втратила свій зміст і набула суто декоративного забарвлення. Черес став ознакою гонору і необхідною складовою строю. При цьому йому існувала альтернатива – тканий пояс-крайка, значно дешевший і доступніший, але який, разом з цим, не входив до складу чоловічого строю, хоча міг бути частиною повсякденного одягу.

Основа череса зформована з двох прямокутної форми шкір, склеєних і прошитих між собою. Його декор, зосереджений на зовнішньому пласті шкіри,

складає тиснений орнамент, візерунки, утворені тонкими кольоровими шкіряними смужками та нашивними метелевими бляшками чи гудзиками. Поряд із суто оздоблюючими елементами у чересі співіснують і декоративно-функціональні. До них відносяться металеві пряжки для заціпання. У більшості череси, переважно гуцульські, збагачені ще й додатковими аксесуарами, такими як кільця, металеві ланцюги для підвішування курильного приладдя.

Загалом можна виділити два типи чересів. До першого відносяться вузькі, багато орнаментовані металом пояси на 1-2 пряжки. До другого типу належать широкі, на 3-5 пряжок, оздоблені металом, тисненням по шкірі, аплікацією з кольорових смужок шкіри.

Шкіряні торби – тобівки і ташки крім функції естетичної виконували функцію практичну. Їх носили навхрест через плече. У великих місткіших тобівках можна було переносити різноманітні дрібні побутові речі, а в менших декоративних ташках – документи чи цінні папери. Ткані торбини – тайстри і бесаги носили при потребі щодня. Таким чином, шкіряні речі череси, тобівки, ташки, виготовлені з дорогого матеріалу і багато прикрашені металом, на відміну від простіших тканих доповнень до одягу, виконували естетичну функцію у чоловічому народному строї українських Карпат.

Тобівки за формою поділяються на два типи: т. зв. “старовіцькі” та “новітні”. Перший тип – тобівки прямокутної форми з накривкою, яка закривала всю передню частину корпусу. “Новітні” тобівки, напівкруглі, менші за розміром, але місткіші за рахунок збільшення їх ширини. У декоративному оформленні “старовіцьких” поєднували плоскі металеві кружечки (“бовтицями”) та дрібні металеві цвяшки з опуклими голівками – “бобрики”, що набивалися між ними. Чіткий ритм горизонтальних ліній покривав всю поверхню кришки тобівки. Кришка “новітніх” тобівок, суцільно вкрита лінійним, який виступає півкругом за її формою. Подвійні і потрійні лінії, утворені “бобриками” і “бовтицями” по чергово змінюються між собою, акцентуючи композиційний центр у вигляді овальної металевої накладки, розміщеної горизонтально або вертикально з фігуративним зображенням на ній.

Ташки – невеличкі, зовсім плоскі чоловічі шкіряні сумки на такому ж довгому, як тобівки, ремені. Поверхня кришки ташки суцільно накрита тонким листовим металом, карбованим і поділений на окремі поля. Ромбовидного на основній площині та трикутновидного на краях накривки. Обидва поля відмежовані одне від одного смугою “бобриків”. Поля декоровані гравірованим орнаментом, в основі якого лежить мотив “руже”, ускладнений декоративним обрамуванням і акцентований в центрі “бобриком”. Композиційним завершенням декору ташки виступає розміщена в центрі або у місцях перетину смуг з “бобриків” ромбовидна рельєфна накладка, яка звужується догори.

Важлива роль у формуванні ансамблю гуцульського строю належить порохівницям. За матеріалом і формою вони поділяються на два типи – дерев’яні зрізані сферичної форми “кубки” і рогові трикутновидні з вгнутими сторонами – “ріжки”. Згідно з класифікацією більшості дослідників, цю групу народних

виробів зараховують до роду зброї, що є дискусійним питанням. Розбіжності у такій класифікації стосуються використання порохівниць, які не мають сенсу без вогнепальної зброї. І справді, у XVII – XVIII століттях у часи опришківського руху вогнепальна зброя була широко поширена серед невеликої групи чоловічого населення українських Карпат, але вже в кін. XIX ст. вона практично вийшла з ужитку. Порохівниці, втрапивши свою функцію, стали прикрасами чоловічого строю, що позначилось, зокрема, і на їхньому декоративному оздобленні.

За варіантами оздоблення тип “ріжків” поділяється на два підтипи. У першому підтипі декорування локалізується окремими карбованими на накладних латунних пластинах композиціями: одною по центру і двома ідентичними на периферійних відрігах. Основою центральної композиції є мотив “руже” або коловидна розета з фігурним силуетом у вигляді з’єднаних півкіл. Композиції, що оздоблюють периферійні відріги, утворює ромбовидна сітка, складена з розташованих у шахматному порядку порожніх і заповнених квадратиками ромбів, яка суцільно покриває пластини. Декорування іншого підтипу “ріжків” сконцентроване на гравіруванні його поверхні, збагачене поодинокими металевими вставками.

Дуже важливим доповненням до гуцульського народного строю є топірці. Але топірці, зберігаючи завжди функцію холодної зброї, мали і практичне застосування палиць-опор. За формою бартки типологічна група топірців поділяється на три типи: з загостреним лезом, келефи, з подвійним обухом у вигляді дзеркальносиметрично розташованих кінських голів.

Курильне приладдя становить собою окрему типологічну групу металевих виробів. До роду прикрас, у нашому контексті, її можна віднести врахувавши два нюанси. По-перше, завдяки витонченості зовнішнього вигляду і орнаменталізації, по-друге, як невід’ємний атрибут повсякденного життя, і відповідно, строю. Типологічна група курильного приладдя поділяється на три типи: люльки, протички і кресала, які за формотворчою ознакою мають підтипи. Так, у типі люльок окремо виділяється підтип “путильок”. За формою тип протичок також має кілька підтипів: зігнуті під кутом, з прямим кінцем, а також із зігнутим кінцем. Тип кресал поділяється на підтипи, які відрізняються за формою рукояток. До них належать рукоятки з витонченими кінцями, загнутими в один бік, які сходяться кінцевими загинами; рукоятками, відлитими у вигляді собачки, коника та стилізованої композиції, до складу якої входять гадюка, собачка і дві пташки.

Декоративна відмінність об’єднує металеві вироби, яким властиве суто оздоблювальне призначення і поділяється на чотири типологічні групи: накладки на череси, пряжки, басмани, гудзики. Перші дві типологічні групи є складовими таких чоловічих прикрас як череси, тобівки і ташки. Виділення їх в окремі групи продиктоване значною різноманітністю форм і орнаментального наповнення, за яким, власне, і можна прослідкувати характер і особливості художнього стилю народних металевих виробів українських Карпат. За формотворчою ознакою, відповідно, пряжки і накладки до чересів

поділяються на кілька типів, які, у свою чергу, за варіантними відмінностями орнаменту диференціюються на підтипи.

За формою типологічна група пряжок розділяється на типи круглих, квадратних або прямокутних, шестикутних і фігурних пряжок. Круглі пряжки мають рельєфну ступінчасту поверхню та силуетне вирішення у вигляді багатокутника. Серед квадратних пряжок за характером орнаменту виділяються два основних підтипи.

Перший з них має вигляд ажурної композиції, яка складається зі схематичних зображень антропоморфного характеру, які нагадують людські фігурки, що тримаються за руки. В основі декорування другого підтипу покладені схематичні дзеркально-симетричні зображення кінських чи пташиних голівок. Цей підтип має дві варіативні відмінності трактування зображення. В одній з них в центрі розміщена трикутноподібна фігура з завершенням у вигляді трираменного хреста, обабіч якої розміщено по одній пташиній голівці. Центральну частину іншого варіанту дзеркально-симетричної композиції формують дві з'єднані між собою схематизовані голівки коней. Об'єднаним композиційним елементом тут виступає хрестовидний мотив.

Шестикутні пряжки утворені шляхом ускладнення двох вертикальних сторін трикутноподібним відгалуженням. Гравірований декор акцентує прямокутну або квадратну рамку пряжок смугою похилих рисок, в окремих випадках доповненою смугою кілець.

Для фігурних пряжок характерні плавні хвилясті і вигнуті лінії, заокруглені кути, а також основа, виконана у формі картуша. По центру вертикальних сторін форма фігурних пряжок збагачується декоративними симетричними або асиметричними композиціями. Вони складаються з серцевидних, еліпсовидних елементів, вписаних у листкоподібні мотиви. Горизонтальні сторони декоровані рельєфним орнаментом або окремими вставками, що цілісно завершують форму пряжок.

Типологічна група накладок на череси за характером оздоблення поділяється на два типи: ажурні та суцільні. У свою чергу, тип ажурних накладок на череси розділяється на такі підтипи: з еліпсовидними і круглими отворами; колесоподібні, з прямими і скісними променями; у вигляді стилізованої розети, завершеної смугою з кілець. Для першого підтипу ажурних накладок характерний декор, у якому ритмічно чергуються отвори з гравірованим і карбованим орнаментом у вигляді кілець або простих геометричних мотивів, а також розет.

Поверхня колесовидних накладок є рельєфною і орнамент концентрується, здебільшого навколо випуклих кілець, які акцентують прямі радіальні промені. Композиція розетовидних ажурних накладок на чересах складається з центрального ажурного площинного зображення квітки, завершеної з'єднаними кільцями.

Тип суцільних накладок на череси за способом оздоблення поділяється на два підтипи: з гравірованим геометричним та з карбованим сюжетним декором. Для першого підтипу властиві мотиви розет та концентричних кіл. У

декорі другого підтипу переважають випуклі зображення перехрещених між собою рушниці і пістоля.

Басмани і гудзики – дві невеликі типологічні групи з кількома типами виробів, які відрізняються між собою варіантами орнаменту.

Запропонована типологія вперше вводить у науковий обіг і є базовою в контексті дослідження металевих чоловічих прикрас Українських Карпат кін. XIX – поч. XX ст. Але попри всеохоплення предметного матеріалу в ній є певні недоліки, а саме відсутність такого поняття як «територіальний комплекс прикрас», який був введений дослідницею Л. В. Чвирь у статті та монографії, присвяченій таджицьким ювелірним прикрасам [14, 41-42]. Цей принцип типології використала у своїй статті про марійські прикраси XIX – поч. XX ст. й А. Ю. Задніпровська [6, 124-126], групуючи предметний матеріал за ознакою місця їх ношення. Взявши за основу роботу останньої дослідниці, запропонуємо розглянути металеві чоловічі прикраси українських Карпат з точки зору характеристики комплексів прикрас основних територіальних груп, що доповнить розроблену і викладену вище типологію.

На території українських Карпат проживає кілька етнографічних груп українців. Це гуцули, лемки, бойки, буковинці та покутяни. Кожна з цих груп має свої особливості у матеріальній традиційній культурі, що, зокрема, і позначилось на чоловічих металевих прикрасах.

Висновки. Аналіз металевих чоловічих прикрас та шкiряних доповнень до костюму дозволяє зробити висновки про те, що його можна розглядати як окремий рiд, що має розгалужену структуру класифікації. Класифікація творів декоративно-ужиткового мистецтва у вітчизняному мистецтвознавстві побудована на різних принципах. До них належать систематизація речового матеріалу за місцем і способом ношення, технікою і матеріалами, функціональним призначенням, територіальними відмінностями, системою естетичних категорій, що включає вид, рід, жанр і твір. Ознайомлення з цими принципами дало нам можливість запропонувати свій варіант: шляхом послідовного розподілу за характерними ознаками визначити родові відміни, основні типологічні групи, підгрупи, типи та підтипи чоловічих металевих прикрас українських Карпат кін. XIX – поч. XX ст. Розроблену за таким принципом типологію доповнює розгляд означеного речового матеріалу з точки зору характеристики комплексів прикрас основних територіальних груп.

Примітки:

1. Антонович С. А., Захарчук-Чугай Р. В., Станкевич М. Є. Декоративно-прикладне мистецтво. Львів, 1992. – С. 29-31.
2. Богатирёв П. Г. Вопросы теории народного искусства. М., 1971. – С. 300, 307.
3. Боньковська С. М. Художні традиції гуцульського мосяжництва. // Наукові записки НТШ, Т. 23, Львів, 1992. – С. 120.
4. Врочинська Г. В. Народні жіночі прикраси на Україні XIX – поч. XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. – К. – 1993.
5. Герус Л. М. Українська народна іграшка кін. XIX – поч. XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. Львів, 1997.

6. Заднепровская А. Ю. Марийские украшения XIX – начала XX в. как этнографический источник // Сборник музея антропологии и этнографии. XXXVIII.
7. Земпер Г. Практическая эстетика. М., 1970. – С. 117-118.
8. Каган М. С. Морфология искусства. М., 1961. – С. 164, 167-168.
9. Матейко К. І. Український народний одяг. К., 1977, – С. 6, 142, 118, 197.
10. Станкевич М. Є. Українське художнє дерево XVI-XIX ст. Львів, 2002. – С. 193-197.
11. Станкевич М. Є. Українські витинанки. К., 1997. – С. 29-34.
12. Стельмащук Г. Г. Традиційні головні убори українців. К., 1993. – С. 207-218.
13. Суха Л. М. Художні металеві вироби українців східних Карпат. – С. 58-65.
14. Чвырь Л. В. Отражение возрастных градаций в таджикских ювелирных украшениях. – СЭ, 1970, №4; Чвырь Л. В. Таджикские ювелирные украшения. М., 1977, С. 41-42.
15. Юсипчук Ю. В. Школа Василя Девдюка і формування локальних традицій новітнього гуцульського деревообробництва та металірства кін. XIX – поч. XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. Івано-Франківськ, 2003.

Надійшла до редакції 08.05.2009